

УДК 2-774:327.39(477) «1990/2000»

Людмила Тарахненко

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНОЇ СВІДОМОСТІ, ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОБ'ЄДНАНЬ ВІРУЮЧИХ ЕТНОСПІЛЬНОТ УКРАЇНИ (1990–2000-І РР.)

Виявлено сукупність чинників, які посприяли змінам у релігійній свідомості віруючих національних меншин України упродовж 1990–2000-х рр. Проаналізовано вплив набутих українським громадянським суспільством за роки незалежності демократичних ознак на розвиток колективних форм релігійного життя етноспільнот. Визначено роль етноконфесійної та етнонаціональної ідентичностей у формуванні розлогої мережі національних релігійних общин. Досліджено процес входження останніх до складу існуючих у державі церковних організацій.

Ключові слова: етноспільноти, релігійна громада, християни, мусульмани, кримські татари.

Україна, як унікальна держава, на теренах якої проживали представники 132 етносів, з проголошенням державної незалежності приступила до розв'язання надважливого завдання: етнокультурного відродження всіх етносів. Обраний державний і суспільний курс в цілому забезпечив закономірний процес розвитку релігійного багатоміття і на його основі задоволення духових потреб етноспільнот. У свою чергу зняття ідеологічного пресингу сприяло утвердженню принципів плюралізму та ролі релігії в українському багатонаціональному суспільстві.

Дослідженням винесеного у назву статті питання займалися такі науковці, як: А. Ковадь, В. Єленський, С. Здіорук та ін.

Мета статті: дослідити вплив трансформації релігійної свідомості віруючих національних меншин незалежної України на особливості організації ними релігійних общин.

Українське суспільство являло собою іноетнічне середовище, якому властивою була щільна взаємодія. Зміни в релігійних переконаннях етносів залежали від низки суспільних процесів. Упродовж досліджуваних років відбувались глибинні зміни у суспільній самосвідомості, політичному, економічному та соціальному житті. Можна стверджувати, що українське суспільство переживало антропологічну кризу, яка проявлялась у своєрідному пошуку іншого життєвого стандарту, певного стилю життя, переоцінки моральних засад і вартостей. Відбувався перехід від примусового колективізму до крайнього індивідуалізму. Розпад суспільства в колективному індивідуалізмі став причиною морального релятивізму, який часто ставав звичайною морально-етичною дезорієнтацією особи, апатією та відмовою від суспільно-політичної активності, недовірою до будь-якої влади, справжньою втечею від будь-якої особистої відповідальності [1, с. 91]. Для суспільства властивим ставав моральний дуалізм, коли щоденне життя віруючого не відрізнялося від щоденного життя невіруючої людини. Даний моральний «феномен» приводив до «природної» дволикості, складності знайти особу, якій можна довіряти і вибудовувати з нею серйозні стосунки. Дані ментальні деформації потребували заходів з боку релігійних громад.

Етноконфесійна специфіка релігії виступала важливим фактором формування етнічної і національної самоідентифікації. Роль даного чинника проявлялась по-різному і в різних аспектах. Етноси України, які послуговувались протестантським віровченням, більш успішно просуvalись по шляху самоідентифікації. В основі даного віровчення знаходилося кальвіністське вчення про предистинацію як універсального вираження і визнання всемогутності Бога і безсилля людини. Кальвінізм, таким чином, не лише дозволяв людині займатися земними справами, а й ставив це їй в обов'язок. Людина своєю практикою доводила власну обираність.

Важливу самоідентифікуючу роль відігравала релігія у житті євреїв України. Незважаючи, що українські євреї залишались етносом поліморфним, багатомовним, полікультурним і навіть багаторасовим, вони завжди сприймали себе етнічною спільнотою. Основою їх етнічної ідентифікації залишались уявлення про спільність походження, погляд на єврейство як на розлогу сім'ю, нащадків першопредка. Релігія у них зайняла провідне місце серед компонентів самосвідомості. Істотно, що галаха (релігійне законодавство) перекидало місток між двома складовими – етнічністю та релігією, справляючи їх в єдине ціле [2, с. 127].

Розвиток взаємозв'язку етносів і релігій значною мірою залежав від утвердження демократичних принципів, відродження вивірених часом позитивних цінностей українства. На тлі національного оновлення, релігія набувала нового суспільного статусу. Змінювалась її роль у житті етнічних громад. На розвиток етнорелігійного життя в Україні впливали віковічні традиції, а також і наслідки трагічних подій, що мали місце в ХХ ст.; труднощі державотворення кінця ХХ – початку ХХІ ст. Сюди слід додати також і низку загальнополітичних чинників – неготовність влади і суспільства до еволюційних і глибинних перетворень, ігнорування розв'язання економічних проблем тощо.

Релігія практично виявилась поза процесу етнонаціонального відродження, оскільки не могла належно репрезентувати духовні і моральні начала. Найбільш гостро кризові явища проявлялись у православних, католицьких церквах і громадах. Протистояння православних громад спричиняло приниження їхнього авторитету у суспільстві. Дані явища до певної міри зумовлювались низкою чинників об'єктивного характеру.

Етнонаціональні процеси, що протікали в Україні у свою чергу впливали на релігійне відродження. Даний процес розвивався у двох аспектах: внутрішньому, який характеризувався поглибленням релігійності, омолодженням контингенту віруючих, збільшенням питомої ваги останніх у загальній кількості населення, та зовнішньому, для якого характерне зростання церковної мережі, розбудова громад, збільшення кількості духовних навчальних закладів. Водночас, релігійне відродження натрапило на низку перешкод. Релігія в силу різних причин виконувала недостатню роль у етнонаціональному відродженні України, слабо проглядалось її моральне місце у суспільному житті. Органічний симбіоз традиційних для України української етнічної та етнотеншинної спільнот із традиційними для кожної з них конфесіями породжувало феномен етнорелігійного [3, с. 133].

Релігія почала виступати потужним засобом етнічної мобілізації. Церква традиційно залишалась лідером у рейтингу народної довіри. У громадській думці вона вбачалась інституцією, що не несла відповідальності за діяльність держави й відповідно, здатна розв'язати ті незліченні проблеми, що не під силу політиці. Відповідно формувався новий тип віруючого – молодого людини середнього віку із середньою чи вищою освітою, яка брала участь у політичному чи соціально-економічному житті. Релігійні організації у свою чергу здійснювали насичення релігійного життя членів новими засадничими принципами і консолідували їх навколо ідеалів етнонаціонального відродження.

Релігійне життя етнотеншин України було тісно пов'язане з національним відродженням. Громади віруючих часто ініціювали відродження національних цінностей. Особливо активними в цьому плані були греко-католицькі громади, які зберегли підпільну структуру релігійно-церковного життя. До даного процесу долучалися дещо пізніше і православні громади. На початку 1990-х років вони залишались малопомітною суспільною силою і мали багато в чому декоративне призначення. Прихильники українського екзархату Російської православної церкви, перебуваючи під тиском зовнішніх політичних сил, слабо солідаризувалися з суспільними силами, які відстоювали ідею національного відродження.

В Україні на державному рівні створювалися умови для функціонування етнорелігійних течій: лютеранства (німці), католицизму (чехи, поляки), греко-православ'я (греки), іудейства (євреї), ісламу (татари). Поліконфесійність в Україні виступала об'єктивною реальністю. Упродовж усього періоду незалежності відбувалося розширення позицій римо-католицизму, ісламу, зростали протестантські організації та різноманітні неорелігійні рухи та течії. Поліконфесійність була закріплена політико-правовими нормами згідно з міжнародною практикою. Конституція України (1996 р.) містила норму: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність... Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [4, с. 14]. Про достатньо високий рівень релігійного плюралізму свідчив той факт, що Україна не потрапила до переліку країн (складався на основі моніторингу Державним департаментом США), де відбувалося порушення релігійних свобод.

Релігійне відродження етнотеншин відбувалося за умов подолання залишків та наслідків тоталітаризму, реальної демократизації релігійно-церковного життя. Свідченням цього була розбудова розгалуженої релігійної мережі, збільшення кількості віруючих та поглиблення їх релігійності. Етнорелігійне відродження значною мірою потерпало від роз'єднаності православ'я. Суперечності між трьома православними церквами свідчили про домінування вузькоконфесійних інтересів над етнорелігійними. Дроблення сил традиційного християнства, зменшувало його етнотворчий потенціал. Від українського етнокультурного відродження відверто дистанціювалась Українська православна церква Московського патріархату, яка, виступаючи на «загальнохристиянських», «наднаціональних» засадах, насправді прагнула до збереження «східнослов'янської єдності» на основі російського православ'я.

В умовах незалежної держави, релігія все виразно ставала важливим чинником етнічної ідентифікації. Для етнотеншин релігійне віросповідання було одним з важливих засобів самовираження. Релігійне відродження в Україні набувало ознак напівсекулярного процесу, у ході якого здійснювалась деміфологізація і дедогматизація атеїстичної свідомості. Такий процес ішов в загальному руслі демократичних перетворень, в якому старі догматичні форми свідомості не перероджувалися, а ніби співіснували з духовною розкріпаченістю і політичною свободою [5, с. 103].

Відродження протікало під впливом історичного досвіду взаємозв'язків етносів і релігії, а також зовнішніми впливами. Відбувався ренесанс традиційних віровчень – язичництва, християнства. Упродовж досліджуваних років релігія зберігала тенденцію до поширення. Її функція була винятковою для суспільства, яке переоцінювало свої цінності, переживало соціально-економічні негаразди.

Специфіка релігійного розвитку в Україні тісно пов'язувалася із поєднанням конфесійних і етнічних меж. Дана обставина була визначальною при вибудові взаємовідносин держави і релігійних громад. Мусульманські громади України тісно пов'язувалися з етнічним чинником. Україна перебувала в п'ятірці європейських країн зі значною питомою вагою мусульман, що проживали компактно.

Духовна основа релігійного відродження знаходилась у певному протиріччі, що пов'язувалося як з наслідками соціокультурних трансформацій радянського періоду, так і з культурним плюралізмом і соціальною нестабільністю українського суспільства, наявністю можливостей обирати світоглядні цінності. Дані обставини призводили, певною мірою, до ігнорування релігійних традицій, особливо з боку молоді. Релігія крок за кроком відтворювала власні давні духовні начала, набувала виразних ознак формотворчого чинника суспільної свідомості, ставала засобом посилення духовного потенціалу народу.

Вона впливала на формування етнічної культури, способу життя того чи іншого етносу. Під впливом ісламу відбувалося відродження культурного простору кримських татар. Аналогічні процеси відбувались і в інших етнічних групах. Символами культури етноменшин ставали мечеті, церкви, синагоги. Релігія вступала важливим інтегруючим елементом етноменшин. Релігійні цінності транслиювалися як етнічний досвід і традиції. Виконуючи цю функцію, релігія забезпечувала повноцінність етнорелігійного зв'язку, сакралізувала етнічну і етнізувала релігійну сферу буття народу [6, с. 66].

Вона консолідує етноси виконувала внутрішньоетнічну функцію, тобто нівелювала відмінності чи розбіжності між наявними всередині етносів. У процесі консолідації етносу релігія виконувала цю функцію всіма своїми складовими. Культ задовольняв етнос у його потребі зміцнення через виконання культових дій з хрещення дітей, весільних та поховальних обрядів. Він регламентував етнічну поведінку, зберігав етнічні стереотипи.

Водночас поліконфесійність обумовлювала напругу та конфліктні відносини. Міжконфесійні конфлікти набували специфічних особливостей і ставали не просто конфліктами інтересів, а й зіткненням етнокультурних ідентичностей, конфліктами етнічного й геополітичного вибору [7, с. 416].

Активізація релігійного життя етноменшин на зламі 1980–1990-х років проявилася і в підвищенні рівня релігійності. На початку 1990-х років віруючим себе ідентифікували 55–60% опитуваних [8, с. 211]. Хоча за окремими етнічними групами дані показники різнилися.

Після 1991 р. в Україні релігійність із відмираючого в тоталітарному суспільстві феномена поступово набувала масового характеру. Змінювалась релігійність серед вікових категорій. Масового характеру набували релігійні обряди з безпосередньою участю молоді. Характерною особливістю релігійності ставало те, що у значної частини громадян переконання, внутрішня віра не завжди знаходила зовнішній вияв, не супроводжувалися необхідними культовими діями. Зміни в релігійних переконаннях етнічних груп відбувалися під впливом загальних чинників, що визначали релігійну ситуацію в Україні. Релігієзнавці серед них виділяли наступні: зростання у суспільстві ролі релігійного фактора, а також чисельності релігійних громад; здійснення релігійної диференціації України; регіональні відмінності етнічної самосвідомості та їх вплив на географічне розміщення громад; зростання представницької та захисної функцій релігійних організацій [9, с. 101].

Зміни в релігійних переконаннях етносів часто залежали від їх нормативно-поведінкової культури. Якщо в досягненні благ матеріального побуту представниками того чи іншого етносу перевага віддавалася міському (урбанізованому) способу життя, то в обрядовості, особливо сімейній, проглядалися цінності і символи етнічного порядку [10, с. 302].

Цій обставині значною мірою сприяли інфраструктурні трансформації, удосконалення державно-церковних відносин тощо. В 2010 р. релігійна мережа України представлялась 55 віросповідними напрямками, в межах яких діяло 35184 релігійні організації. Для богослужіння релігійні організації використовували 22787 культових споруд. За опитуванням у 2009 р. Інституту соціології НАН України, 90 % респондентів вважали, що вони позитивно відносились до релігії, три чверті сказали, що є віруючими [11, с. 174]. Цигани України мали власний релігійний світогляд. Він залежав часто від того конфесійного оточення, у якому мешкали цигани.

В Україні, серед проблем залишалися прояви етноконфесійних конфліктів, які мали історичний характер. За часів радянської влади, в умовах пригнічення релігійного та етнічного життя не було умов для розвитку повноцінних релігійно-конфесійних взаємовідносин. Безпосередньо етноконфесійна нерівність та ворожнеча відбувалися у свідомості представників різних релігій у вигляді конфесійної нетерпимості.

Повернення з місць примусового переселення кримських татар (вагомого репрезентанта мусульманських традицій) окреслимо нові контури релігійної ситуації в Криму. Між православною церквою Московського Патріархату і муфтіятвом виникло протистояння. Наявність в Україні трьох ісламських центрів породжувало також свої особливі протиріччя і суперництво. Нагальною залишалась необхідність нормалізації взаємостосунків між керівництвом духовних центрів. За таких суспільно-релігійних обставин ставало неможливим спільно розв'язувати проблеми подальшого духовного відновлення мусульман, проведення паломництва до ісламських святинь, всеукраїнських форумів мусульман.

Окремо слід сказати про політичні переконання віруючих громад етноменшин. Громади в цілому підтримували демократичні цінності, в тому числі і такі їх напрямки, як захист прав людини. В даному руслі бачились передусім можливості відродження громад. Разом з тим, коли принципи демократії стосувались громад-конкурентів, то дані громади послаблювали свою прихильність до даних цінностей і вдавались навіть до «захисту» себе від демократії [11, с. 97]. Про половинчастість у сприйнятті громадами демократичних цінностей засвідчували і тенденції відходу їх від реформування та оновлення внутрішнього громадського життя та релігійних традицій. Далекими від очікування залишались і утвердження інтенсивного громадського життя, яке б стало альтернативою радянського атеїзму. Церковно-релігійне життя пронизували тенденції направлені на утвердження принципів плюралізму й секулярної природи держави. Українське суспільство стало живильним середовищем для розмаїття громад. Громади етноспільнот потрапляли під насильницькі псевдорелігійні практики.

Отже, у досліджувані роки за умов етнонаціонального відродження відбувалися зміни в релігійних переконаннях етносів України, які позначилися на колективних формах культової активності віруючих. Велику роль у цьому процесі відігравали загальнорелігійні тенденції (плюралізм), демократизація релігійно-церковного життя, суспільно-політичні обставини та етнонаціональні чинники.

Список використаних джерел

1. Ржиський Л. Знаки часу та Українська греко-католицька церква / Л. Ржиський, О. Волинець. – Л.: ЗУКЦ, 2009. – 266 с.
2. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття / С.І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
3. Нельга О. Соціологічний погляд на етнорелігійний чинник формування політичної нації в Україні / О. Нельга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2011. – №2. – С. 127–137.
4. Конституція України. – К., 1997. – 80 с.
5. Сьомін С.В. Державно-церковні відносини: світовий досвід і Україна (історико-політичний аналіз): [монограф.] / С.В. Сьомін, Ю.Г. Кальниш, В.М. Петрик, В.В. Остроухов. – К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2002. – 134 с.
6. Релігія і нація в суспільному житті України і світу / Л.О. Филипович, М.Ю. Бадій, В.Є. Єленський та ін. – К., 2006 – 252 с.
7. Єленський В.Є. Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В.Є. Єленський. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2002. – 486 с.
8. Здіорук С.І. Суспільно-релігійні відносини: виклики України ХХІ століття / С.І. Здіорук. – К.: Знання України, 2005. – 552 с.
9. Малик В. Політика і релігія в сучасному українському суспільстві / В. Малик // Релігія та соціум. – 2008. – №1. – С. 97–103.
10. Папуш І.А. Сартана: прошлое и настоящее (взгляд сквозь годы). 1778–2000 гг. / И.А. Папуш. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2002. – 328 с.
11. Коваль А. Практики діяльності релігійних конфесій у розвитку регіональних культурних середовищ сучасної України / А. Коваль // Національна культура: єдність у різноманітності: зб. наук. праць / Наук. ред. В.М. Щербина, М.Ю. Наумова. – К.: Ін-т культурології НАМ України, 2012. – С. 174–190.

Людмила Тарахненко

ТРАНСФОРМАЦИЯ РЕЛИГИОЗНОГО СОЗНАНИЯ, КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ОБЪЕДИНЕНИЙ ВЕРУЮЩИХ ЭТНИЧЕСКИХ МЕНЬШИНСТВ УКРАИНЫ (1990–2000-Е ГГ.)

Виявлено совокупность факторов, которые способствовали изменениям в религиозном сознании верующих национальных меньшинств Украины на протяжении 1990-х – 2000-х гг. Проанализировано влияние приобретенных украинским обществом за годы независимости демократических признаков на развитие коллективных форм религиозной жизни этнических меньшинств. Определена роль этноконфессиональной и этнонациональной идентичности в формировании обширной сети национальных религиозных общин. Исследован процесс вхождения последних в состав существующих в государстве религиозных организаций.

Ключевые слова: этнические меньшинства, религиозная община, христиане, мусульмане, крымские татары.

Lyudmyla Tarahnenko

**THE TRANSFORMATION OF RELIGIOUS CONSCIOUSNESS AS A FACTOR IN
THE FORMATION OF COMMUNITIES OF BELIEVERS OF ETHNIC MINORITIES
IN UKRAINE (1990–2000’S)**

It identified a set of factors that contributed to changes in the religious consciousness of believers national minorities in Ukraine during the 1990s – 2000s. The effect of the acquired company over the years of Ukrainian independence, democratic features in the development of collective forms of religious life ethnic minorities. The role of ethnic and religious identity and ethno-national in the formation of an extensive network of national religious communities. The process of entering the last part of the existing state of religious organizations.

Key words: ethnic minorities, religious community, Christians, Muslims, Crimean Tatars.